

УДК 347.91

С. І. Пуль

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ПІДСТАВИ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Визначено і проаналізовано поняття, а також наведено особливості зміни підстави позову в цивільному судочинстві. З'ясовано, що зміна підстави позову є можливою, якщо у процесі розгляду справи встановлюється невідповідність між фактами, що обґрунтовують позов, і обставинами, за якими така вимога може бути задоволена. Визначено особливості заміни та уточнення підстави позову.

Ключові слова: позов, елементи позову, підстава позову, зміна підстави позову, принцип диспозитивності, позивач, докази.

Постановка проблеми. Одним із проявів принципу диспозитивності у цивільному судочинстві є те, що сторони вільно розпоряджаються наданими їм процесуальними правами, за допомогою

© Пуль С. І., 2015

яких вони можуть впливати на хід процесу. Так, позивач має право збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, змінити підставу або предмет позову. У свою чергу, відповідач може визнати позов повністю або частково чи пред'явити зустрічний позов. Сторони також мають право укласти мирову угоду. Зазначені права сторін випливають із загального диспозитивного правила про те, що кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, не порушуючи при цьому прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Враховуючи зазначене, вирішення теоретичних і практичних аспектів питання щодо зміни позову, його елементів, зокрема підстави, є одним з найбільш актуальних в науці цивільного процесу, оскільки подальший розвиток цивільного процесу пов'язується з розширенням засад диспозитивності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науці цивільного процесу питання зміни позову та окремих його елементів розглядалися М. К. Треушніковим, М. А. Гурвичем, А. Ф. Клейнманом, Г. Л. Осокіною, В. І. Тертишниковим, іншими вченими. Наразі, незважаючи на існуючий великий доробок відносно дослідження правового явища позову, його елементів, серед науковців продовжується дискусія як щодо кількісного складу, так і щодо якісної визначеності елементів позову. Окремі дослідники говорять про два компоненти позову (предмет і підстава), іншими виділяється більша кількість елементів (предмет, підстава і зміст, спосіб захисту, сторони). Предметом наукової дискусії також є питання щодо зміни підстави позову. Зокрема, дослідження потребують питання сутності підстави позову, зміни позову, зміни підстави позову.

Метою статті є визначення поняття і виокремлення особливостей зміни підстави позову в цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Елементи позову – це його складові частини, які характеризують суть конкретного позову, його зміст та правову природу. Звідси випливає, що для приведення позовного механізму в дію та ефективного його використання недостатньо знати лише зовнішні ознаки позову, необхідне також глибоке знання його внутрішньої структури. Більше того, елементи позову визначають зміст судової діяльності, індивідуалізують позови. За елементами проводиться класифікація позовів на види, встановлюються межі судового розгляду і предмет доказування. Елементи позову мають важливе значення для організації захисту відповідача проти позову, для вирішення питання про прийняття позову до судового провадження. Вони визначають суть вимоги, на яку суд повинен дати відповідь у своєму рішенні. Тому для характеристики внутрішньої структури позову, тобто його змісту, в теорії цивільного процесу використовується термін «елементи позову». До елементів (складових частин) позову належать його предмет, підстава та зміст. Вони обов'язково повинні бути відображені в позовній заяві [1, с. 126].

Підстава позову – це частина позову, яка відображає обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (п. 5 ч. 2 ст. 119 ЦПК), і докази, що підтверджують кожну обставину (п. 6 ч. 2 ст. 119 ЦПК) [2]. Підстави позову не можна змішувати з нормами права, на які посилається позивач. Зазначений висновок узгоджується з усталеною судовою практикою, згідно з якою під підставами позову, які відповідно до ст. 31 ЦПК може змінити лише позивач, слід розуміти обставини, якими обґрунтовуються позовні вимоги, а не самі по собі посилання позивача на певну норму закону, яку суд може замінити, якщо її дія не поширюється на ці правовідносини [3, с. 67].

До того ж цими обставинами можуть бути лише юридичні факти матеріально-правового характеру, тобто такі факти, які тягнуть за собою певні правові наслідки: виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Юридичні факти матеріально-правового характеру, які визначені як підстави позову, свідчать про те, що між сторонами існують правовідносини і що внаслідок певних дій відповідача ці відносини стали спірними. У свою чергу, від характеру спірних правовідносин залежить правова кваліфікація спору.

Не належать до юридичних фактів матеріально-правового характеру обставини, що є доказами у справі (ст. 57 ЦПК). З ними закон не пов'язує виникнення, зміну або припинення прав чи обов'язків. Вони лише підтверджують наявність чи відсутність юридичних фактів, які є підставою позову. До того ж від цих фактів необхідно відрізняти цивільні процесуальні факти, які підтверджують наявність обставин, необхідних для реалізації права на пред'явлення позову (ст. 3 ЦПК), заходів із забезпечення позову (ст. 151 ЦПК), зупинення провадження у справі (ст. 201, 202 ЦПК) тощо.

Підставою позову може бути як один, так і декілька юридичних фактів матеріально-правового характеру. Однак позивач для обґрунтування своїх вимог завжди повинен наводити повний комплекс фактів. Відсутність одного з них може зробити вимогу необґрунтованою. Наприклад, підставою для відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, є наявність таких фактів: 1) факту, що позивач є власником автомобіля, який пошкоджено; 2) факту, що відповідач є власником автомобіля, який пошкодив автомобіль позивача; 3) факту, що зазначені особи управляли цими автомобілями під час ДТП; 4) факту порушення відповідачем правил дорожнього руху, що призвело до зіткнення з автомобілем позивача; 5) факту пошкодження автомобіля позивача в результаті цього ДТП. Отже, тільки за наявності цього комплексу (складу) фактів позов можна вважати обґрунтованим.

Далі відзначимо, що в юридичній літературі термін «зміна позову» розуміється неоднозначно. Так, М. К. Треушніков вважає, що зміною позову є лише зміна предмета чи підстави [4, с. 190]. Одночасно Г. А. Осокіна та В. І. Тertiшніков вважають, що зміна позову включає в себе як зміну предмета чи підстави, так і збільшення або

зменшення розміру позовних вимог [5, с. 88; 1, с. 133]. М. А. Гурвич та П. Ф. Єлісейкін виділяють якісну і кількісну зміну позову або зміну предмета позову в цілому та зміну об'єкта позову [6, с. 210; 7, с. 10–13].

Таким чином, проведення такої відмінності вченими-процесуалістами, на наш погляд, має важливе значення з точки зору впливу зміни позову на предмет доказування у справі. Збільшення або зменшення розміру позовних вимог, зміни в об'єкті позову не впливають на коло фактів, що входять у предмет доказування, оскільки вони відбуваються в рамках заявленої вимоги і не тягнуть за собою застосування іншої норми матеріального права.

Право на зміну позову є необхідним для забезпечення захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав фізичних та юридичних осіб. Це право не знає винятку, його обмеження виступає безумовною підставою для скасування судового рішення у справі. Процесуальні дії щодо зміни позову можуть бути втілені в усній чи письмовій формі протягом усього часу розгляду справи по суті.

Далі нам слід з'ясувати, що розуміється під терміном «зміна підстави позову». Вчені-процесуалісти по-різному трактують цей термін. Так, М. А. Гурвич вважає, що зміна підстави позову може виражатись як у повній заміні раніше висунутих обставин, так і в доповненні раніше зазначених обставин новими або їх частковому виключенні [6, с. 212]. П. Ф. Єлісейкіним висловлюється також думка, що зміна підстави позову полягає у повній відмові від попередньої підстави [7, с. 12]. М. К. Треушніков вважає, що зміна підстави позову виражається в переході від однієї гіпотези правової норми до гіпотези іншої [4, с. 192].

Проте, зміна підстави позову не може полягати ані в доповненні його новими обставинами, ані у виключенні деяких з них. Це випливає з того, що суд при визначенні предмета доказування має право ставити на обговорення додаткові обставини, з якими застосовна норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин, навіть якщо сторони на них не посилалися, і не з'ясовувати факти, що не стосуються до справи. При цьому суд не має права на зміну підстави позову. Також не можна розглядати як зміну підстави позову перехід від гіпотези однієї норми до іншої, тому визначення конкретної норми права, що підлягає застосуванню, знаходиться в компетенції суду і є кваліфікацією правовідносин. Як зазначалося вище, підставою позову є посилання на наявність юридичних фактів, тобто юридичних фактів, з якими застосовна норма права пов'язує виникнення, зміну і припинення правовідносин. Тому, вважаємо, правильним буде під зміною підстави позову розуміти заміну спочатку зазначених позивачем юридичних фактів новими або часткову зміну кола юридичних фактів шляхом їх доповнення іншими або виключення деяких раніше зазначених юридичних фактів.

Необхідність у зміні підстави позову настає тоді, коли в процесі розгляду справи встановлюється невідповідність між фактами, що

обґрунтовують позов, і обставинами, за якими така вимога може бути задоволена. Зміна підстави позову означає, що замість юридичних фактів, що обґрунтовують позовну вимогу, покладені нові [8, с. 320]. Зі зміною підстави позову для підтвердження пред'явлених позовних вимог вводяться в обіг інші юридичні факти, які впливають на підставу таким чином, що вона відрізняється від визначеної спочатку (введення до фактичного складу підстави позову додаткових фактів). Однак виключення деяких з них і конкретизація їх не створюють зміну підстави позову. При зміні підстави позову до складу юридичних фактів можна включати також ті факти, які виникли після пред'явлення позову. Межами зміни підстави позову є первісні спірні правовідносини.

Отже, під зміною підстави позову слід розуміти зміну його фактичної частини, тобто фактичної підстави. Зміна юридичної підстави позову, всупереч думці П. Ф. Єлісейкіна, спричиняє не зміну позову, а заміну його іншим позовом внаслідок порушення при такій заміні внутрішньої тотожності першого [7, с. 11].

Наприклад, позивачка звертається до суду з позовом про розірвання шлюбу, мотивуючи свою вимогу тим, що відповідач систематично приходить додому в нетверезому вигляді, лихословить і б'є її. В судовому засіданні позивачка просить суд не розривати шлюб з відповідачем, а виселити його за неможливістю спільного з ним проживання, зважаючи на те, що він систематично приходить додому в нетверезому стані, лихословить і б'є її. Отже, в цьому випадку має місце не зміна, а заміна одного позову (розлучення) іншим (позовом про виселення). Заміна позовів стала наслідком зміни не предмета (обидва позови мають тотожний предмет, тому що порушені права позивачки захищаються однаковими способами: припиненням спірного правовідношення, а також припиненням протиправних дій) і не фактичної його підстави (однакові факти: протиправна поведінка відповідача в сім'ї).

Заміна правової вимоги про розірвання шлюбу позовом про виселення відбулася внаслідок зміни (заміни) юридичної підстави шлюбного розлучного позову, що виразилося в підміні суб'єктивного права позивачки на розірвання шлюбу, з метою захисту якого було порушено справу, суб'єктивним правом позивачки як власниці або наймача жилого приміщення на виселення особи, яка створює перешкоди в його використанні (ст. 116 Житлового кодексу України (далі – ЖК) [9]).

Слід зауважити, що матеріальний закон, що утворює юридичну підставу позову, і його конкретна норма – не тотожні поняття. Це пояснюється тим, що одне й те саме право чи законний інтерес, а також способи та умови його захисту можуть бути передбачені в кількох нормах (статтях) матеріального закону. Так, право на стягнення аліментів передбачено ст. 75–91 Сімейного кодексу України (далі – СК) [10], а право на виселення з житлового приміщення – ст. 109, 110, 114–117 ЖК [9]. З цього випливає, що перехід від однієї

норми матеріального закону до іншої, не пов'язаної зі зміною суб'єктивного права або інтересу, що підлягає захисту, означає всього-на-всього уточнення юридичної кваліфікації, яке, в свою чергу, може бути обумовлено зміною фактичної підстави позову.

Таким чином, під зміною підстави позову необхідно розуміти зміну тільки його фактичної частини (фактичної підстави), яка може мати місце у формі як заміни, так і уточнення.

Зміна фактичної підстави позову (далі – підстави) шляхом заміни одних фактів іншими можлива лише в позовах з альтернативною підставою. Позов з альтернативною підставою являє собою вимогу про захист одного і того ж права або законного інтересу, що спирається на різні (альтернативні) факти, з якими матеріальний закон однаковою мірою пов'язує настання правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення права або інтересу, що підлягає захисту. До позовів з альтернативною підставою відносяться, наприклад, позов про ліквідацію юридичної особи (ст. 110–112 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) [11]); позов про розірвання договору найму житла (ст. 825–826 ЦК); позов про позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК).

Так, відповідно до ст. 164 СК мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

У зв'язку з цим, якщо в процесі судового розгляду справи за позовом про позбавлення батьківських прав законний представник дитини-позивача або процесуальний позивач не зможе довести зазначену в позовній заяві підставу вимоги (наприклад, факт ухилення від виконання обов'язків по вихованню дитини), то він має право замінити цю підставу іншою (пославшись, наприклад, на факт хронічного захворювання наркоманією).

Під уточненням підстави позову розуміється його доповнення іншими фактами (тобто збільшення) або, навпаки, виключення з підстави позову деяких фактів з числа спочатку зазначених позивачем як таких, що не мають юридичного значення для даної справи (тобто зменшення).

Наприклад, позивач, пред'являючи позов про виселення відповідача як піднаймача, мотивує свою вимогу фактом закінчення строку

договору піднайму, а також негідною поведінкою відповідача в побуті, що порушує права і законні інтереси наймача і його сусідів. У такому випадку необхідно уточнити саме фактичну підставу пред'явленого позову, виключивши з неї факт негідної поведінки відповідача-піднаймача в побуті, тому що право на виселення піднаймача у розглянутій ситуації пов'язується лише з такими юридичними фактами, як закінчення строку договору піднайму, невжиття правил про переважне право на укладення договору на новий строк, а також відмова піднаймача звільнити житлове приміщення [12, с. 99].

Водночас, враховуючи, що піднаймач може бути виселений незалежно від закінчення строку договору, позивач має право замінити первісну підставу своєї вимоги про виселення (закінчення строку договору) іншою (негідна поведінка відповідача, що створює для позивача неможливість спільного проживання з відповідачем, згідно зі ст. 116 ЖК).

В такому випадку буде мати місце зміна підстави (фактичної) позову в формі заміни, оскільки порушення піднаймачем правил спільного проживання є самостійною (альтернативною) поряд із закінченням строку договору піднайму підставою його виселення. Причому заміна однієї фактичної підстави іншою буде супроводжуватися також уточненням шляхом її доповнення, тому що відповідно до ст. 116 ЖК право на виселення відповідача з мотивів порушення ним правил спільного проживання пов'язується не тільки з фактом його негідної поведінки, але і з фактом застосування до відповідача заходів попередження.

Отже, під уточненням підстави позову слід розуміти таку його зміну, яка виражається в доповненні або виключенні деяких із зазначених позивачем фактів. Необхідність уточнення підстави позову у процесі судового розгляду обумовлена тим, що особа, яка пред'являє вимогу про захист права або інтересу (тобто позов), не завжди знає, які факти реальної дійсності мають юридичне значення, тобто з якими обставинами матеріальний закон, що регулює спірне правовідношення, пов'язує виникнення, зміну або припинення спірних прав (інтересів) та обов'язків.

Таким чином, нами з'ясовано, що під зміною підстави позову слід розуміти зміну його фактичної частини, тобто фактичної підстави. Одночасно зміна юридичної підстави позову тягне за собою не зміну позову, а заміну його іншим позовом внаслідок порушення при такій заміні внутрішньої тотожності першого. Загалом зміна підстав позову можлива, якщо у процесі розгляду справи встановлюється невідповідність між фактами, що обґрунтовують позов, та обставинами, за якими така вимога може бути задоволена, а отже, зміна підстави позову означає, що замість юридичних фактів, які обґрунтовують позовну вимогу, викладені нові. Оскільки під уточненням підстави позову розуміється доповнення його юридичними фактами (тобто збільшення) або виключення деяких із спочатку

зазначених позивачем фактів (тобто зменшення), то такий різновид зміни підстави позову можна визначити як кількісний. На відміну від уточнення, заміна первісної підстави позову іншою означає якісну його зміну, яка можлива лише в позовах з альтернативною підставою. Перспективою подальших розвідок у досліджуваному питанні є розвиток категорій заміни та уточнення підстави позову.

Список використаних джерел: 1. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / В. І. Тертишніков. – Харків : Консум, 2012. – 408 с. 2. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1618-15>. 3. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право України: практика застосування : навч. посіб. / В. В. Комаров. – Харків : Основа, 2003. – 288 с. 4. Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушников. – М. : Спарк ; Городец, 1998. – 370 с. 5. Осокина Г. Л. Иск (теория и практика) / Г. Л. Осокина. – М. : Городец, 2000. – 192 с. 6. Гурвич М. А. Лекции по советскому гражданскому процессу / М. А. Гурвич. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – 431 с. 7. Елисейкин П. Изменение предмета и основания иска / П. Елисейкин // Советская юстиция. – 1969. – № 5. – С. 10–12. 8. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс / А. Ф. Клейнман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 510 с. 9. Житловий кодекс Української РСР : закон України від 30 черв. 1983 р. № 5464-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=5464-10>. 10. Сімейний кодекс України : закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=2947-14>. 11. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=435-15>. 12. Осокина Г. Л. Проблемы иска и права на иск / Г. Л. Осокина. – М. : Городец, 2000. – 176 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

Пуль С. И. Понятие и особенности изменения основания иска в гражданском судопроизводстве

Определено и проанализировано понятие, а также приведены особенности изменения основания иска в гражданском судопроизводстве. Установлено, что изменение основания иска возможно, если в процессе рассмотрения дела устанавливается несоответствие между фактами, обосновывающими иск, и обстоятельствами, по которым такое требование может быть удовлетворено. Определены особенности замены и уточнения основания иска.

Ключевые слова: иск, элементы иска, основание иска, изменение основания иска, принцип диспозитивности, истец, доказательства.

Pul S. I. The concept and features of changing the reason of a claim in civil proceedings

The concept of changing the reason of a claim in civil proceedings is defined and analyzed; its features are presented.

It is proved that one of the signs of dispositive principle in civil proceedings is that the parties freely dispose granted to them procedural rights, with the assistance of which they can influence the process. Thus, the plaintiff has the right to increase or decrease the size of the claim, reject the claim, change the reason or the object of the claim. In turn, the defendant can acknowledge the claim fully or in part, or apply a counter-claim. The parties also have the right to enter into a settlement agreement. These rights of the parties arise from the general discretionary rule that each person who applied for a judicial protection may manage requirements at his/her own discretion, without violating the rights and legitimate interests of others. Taking into account the above stated, solving theoretical and practical aspects of the issue of changing the claim, its elements, namely the reason, is one of the most urgent in the science of civil procedure because further development of civil procedure is associated with the expansion of discretionary foundations.

It is found out that under changing the reason of the claim we should understand the change of its actual part that is the actual reason. At the same time changing the legal basis of the claim does not cause the change of the claim, but its replacement with another claim because of the violation under such replacement of the inner identity of the first. In general the change of the bases of the claim is possible if in the process of the case we establish discrepancy between the facts that ground the claim and the circumstances under which such a requirement may be satisfied, and thus, changing the reason of the claim means that instead of legal facts, which ground the claim, new facts are set out. As soon as under the specification of the claim's reason we refer to its addition with legal facts (i.e. increase) or exclusion of some from the facts stated by the plaintiff in the beginning (i.e. reduction), then this kind of change of the reason of the claim can be defined as quantitative. Unlike the specification the change of the original reason of the claim by another reason means its quality change, which is possible only in the claims with alternative basis.

Keywords: claim, elements of a claim, reason of a claim, changing the reason of a claim, the principle of discretionary, plaintiff, evidence.